



Shahid Bahonar  
University of Kerman



Iranian Society for  
the Promotion of Persian Language  
and Literature

## Psychological Analysis of Mourning Acceptance in Memories of Shahrokh Meskoob and Mustafa Sadegh Rafei Based on Kubler Ross

Ali Khaleghi<sup>1</sup> | Pouran Rezaei Choshali<sup>2</sup> | Hamid Motevallizadeh Naeeni<sup>3</sup>

1. Corresponding author: Assistant professor in the Department of Arabic Language and Literature, Farhangian University, Tehran, Iran. E-mail: [a.khaleghi@cfu.ac.ir](mailto:a.khaleghi@cfu.ac.ir)
2. Assistant professor in the Department of Arabic Language and Literature, Farhangian University, Tehran, Iran. E-mail: [p.rezaie@cfu.ac.ir](mailto:p.rezaie@cfu.ac.ir)
3. Assistant professor in the Department of Arabic Language and Literature, Farhangian University, Tehran, Iran. E-mail: [h-motevallizadeh@cfu.ac.ir](mailto:h-motevallizadeh@cfu.ac.ir)

### Article Info

#### Article type:

Research Article

#### Article history:

Received: 13 April 2025

Received in revised form 20

June 2025

Accepted: 1 August 2025

Published: 16 September 2025

#### Keywords:

Mourning,  
Memory,  
Kubler Ross,  
Meskoob,  
Rafei

### ABSTRACT

Memoirs are a type of the fictional literature and can result of literary storytellers, Memories of Mustafa Sadegh Rafei " Mother's Death" and Shahrokh Meskoob " Mother's Grief", which center around themes of mourning and, absence of a mother. This study focuses on the use of Kubler's psychological theory in fiction literature with the aim of comparative analysis of memoirs and explaining the admission propositions of mourning, the use of Kubler's psychological theory in fiction literature, The research method is an analytical approach with a comparative approach, The present article examines how much they have been able to accept the mourning psychologically and how the admission has on their pen, using the psychological theory of Mourning Kubler Ross. The results of the study show that emotional contexts and religious beliefs have made the acceptance of mourning in the disobedient. But Rafi has finally accepted this stage of absence and tied it to the theology of suffering, Inner music of the word and the use of vocabulary pronounced the unconscious, conveying the anger and the masses to the reader. However, Rafi has been able to artistically bright his anger, expressing the bitter social facts of women and male patriarchal, but the mourning remains at the individual level.

**Cite this article:** Khaleghi, A., Rezaei Choshali, P., & Motevallizadeh Naeeni, H. (2025). Psychological Analysis of Mourning Acceptance in Memories of Shahrokh Meskoob and Mustafa Sadegh Rafei Based on Kubler Ross. *Journal of Comparative Literature*, 16 (2), 71-91. <http://doi.org/10.22103/jcl.2025.24946.3823>



© The Author(s).

DOI: <http://doi.org/10.22103/jcl.2025.24946.3823>

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

## **Abstract**

### **1. Introduction**

Mourning holds significant psychological and literary value, as it reflects the complex emotional and behavioral responses individuals experience following the loss of a loved one. This process often encompasses a blend of thoughts, emotions, and actions that people engage in when faced with loss or even the threat of it. Literature, as a medium deeply intertwined with human emotion, offers a unique space to explore and articulate grief. In this context, examining the relationship between literary expression and psychological theories becomes essential.

This study focuses on the portrayal of mourning in the works of Shahrokh Meskoob and Mostafa Sadegh Rafi, both of whom have written autobiographical reflections centered on the loss of their mothers. Their memoirs transcend personal experience to engage with broader cultural and psychological dimensions of grief. This positions their work within the realm of comparative literature, which explores shared themes across different literary traditions and national boundaries. By analyzing how mourning is expressed both individually and collectively, this study seeks to uncover how a universal experience—such as the death of a mother—is shaped, narrated, and internalized through literature.

The primary goals of this research are threefold: (1) to conduct a comparative analysis of the two memoirs, (2) to explore the representation of mourning as a literary theme, and (3) to apply Elisabeth Kübler-Ross's five-stage model of grief—denial, anger, bargaining, depression, and acceptance—to the memoirs of Meskoob and Rafi in order to better understand the psychological depth embedded in their narratives.

### **2. Methodology**

This study adopts a descriptive-analytical and comparative approach to examine how mourning is represented in the selected memoirs. It relies on a close reading of Shahrokh Meskoob's *Mourning Mother* and Mostafa Sadegh Rafi's *Matn-e Alam* (The Text of Grief), focusing on the emotional trajectory of each author in response to maternal loss.

The theoretical framework is grounded in Elisabeth Kübler-Ross's model of the five stages of grief: denial, anger, bargaining, depression, and acceptance. These stages serve as a lens through which the psychological responses in both texts are interpreted. By combining literary analysis with psychological theory, the study aims to illuminate how each writer articulates and processes grief, and how their individual experiences resonate with broader patterns of mourning across cultures.

### **3. Discussion**

The five stages of grief identified by Kübler-Ross—denial, anger, bargaining, depression, and acceptance—are clearly present in the writings of both Meskoob and Rafi. However, these stages do not unfold in a straightforward, linear progression, particularly in Meskoob's case. Rather, they emerge sporadically, sometimes overlapping, creating a layered and fragmented portrayal of grief. It is essential to recognize that grief is not meant to linger indefinitely in any one phase; instead, it should ideally move toward resolution, which Kübler-Ross defines as acceptance. Reaching this final stage, however, is rarely immediate or easy. For Meskoob, it takes years—if it happens at all. Outwardly, he may appear to accept his mother's death, but his persistent return to her memory, his dreams of her, and his inability to let go suggest otherwise. He continues to live with her presence—both asleep and awake.

#### **-Shock and Denial**

For Meskoob, the news of his mother's illness and passing provokes deep shock and disbelief. He cannot bring himself to accept it. At times, he even entertains the hope that the news was

false. This denial stretches on for years; he continues to write letters to her as though she were still alive. Such resistance is rooted in the emotional closeness they shared—his mother was not only a parent but, in many ways, the foundation of his identity.

In Rafei's account, denial is equally vivid. Even after seeing his mother's shrouded body, the protagonist struggles to believe she is truly gone. He still hears her voice and asks, "If my mother is not here, then why am I?" The simplicity of the question belies its emotional weight, conveying the total disorientation of that moment.

#### **-Anger**

Once the shock begins to subside, Meskoob finds himself overwhelmed by anger. He describes a "new misfortune" that makes him want to upend the world. His fury is not directed at a single cause—it extends to society, to fate, to life itself. This anger seems to stem from powerlessness: he could do nothing to stop what happened. Lacking a strong spiritual framework that might have offered solace or meaning, he remains trapped in despair.

Rafei's anger is more subdued, but no less real. The words he uses—*muḥaṭṭama* ("shattered"), *ṭaḥṭaḥ* ("crushed")—speak of emotional devastation. He is not only mourning his mother, but also railing against the social structures that left her vulnerable. His grief becomes a lens through which he views broader injustices. His sorrow is personal, but also political.

#### **-Bargaining**

In Meskoob's writing, the bargaining phase is subtle but present. He does not negotiate in a traditional religious sense, but he does cry out to a higher power—asking to be "seen." Even without a firm belief in God, he reaches beyond himself in a moment of vulnerability. This longing reflects a universal human impulse: the need for comfort from something greater when confronted with loss.

Rafei's bargaining is more direct. His protagonist pleads with God for mercy. The tone is quiet, even fatigued, but the appeal is sincere. It reveals a hope—however faint—that divine compassion might soften the pain.

#### **-Depression**

Meskoob's grief is heavy and unrelenting. His sorrow manifests through weeping, a sense of suffocation, and a weight he cannot shake. At times, he writes as though death itself flows through his veins. His deep depression is tied not only to his emotional bond with his mother but also to his lack of religious belief. Without a sense of an afterlife, death becomes an absolute void.

Rafei too expresses profound depression. After the burial, time seems to unravel. The world turns upside down. His mother, once the anchor of his existence, is gone—and with her, the ground beneath his feet. Her loss feels like the collapse of everything familiar.

#### **-Acceptance**

Meskoob never seems to fully accept his mother's death. He clings to her memory, her presence in dreams, and the pain of her absence. His grief remains unresolved. For him, she was the center of existence, and without her, life feels fragmented. Lacking belief in an afterlife, he cannot envision her as having moved on—only as vanished.

Rafei, by contrast, gradually reaches a place of acceptance. Though his mother's death came too soon, he does not deny it. He narrates her passing plainly, accepting it as the outcome of a difficult life and a weary heart. His reflections show a person still in mourning, but learning to coexist with loss.

## **4. Conclusion**

This comparative reading of Meskoob and Rafei highlights two deeply personal yet distinct approaches to mourning. In Rafei's case, the temporal distance between his mother's death and

the act of writing appears to have granted him some emotional clarity. The pain is still there—palpable and unresolved in places—but there is also movement, a sense of coming to terms. His anger, while quieter than Meskoob's, is present and socially aware. His grief stretches beyond the personal, pointing toward systemic injustices. When he bargains, it is with God—and even that is a subdued, weary hope. His depression, though profound, does not freeze him in time. By the time he writes, acceptance has begun to emerge—in his tone, his vocabulary, and his way of remembering.

Meskoob, however, remains suspended in grief. He never reaches a point of resolution. His writing is introspective, personal, and solitary. He does not attempt to draw broader conclusions or speak to a collective experience. His sorrow remains internalized, circling endlessly around loss.

Ultimately, the distinction between these two voices lies in how they direct their grief. Rafei externalizes his sorrow, transforming it into insight about the world around him—particularly the role of women in patriarchal Egypt. Meskoob internalizes his pain, dwelling in memory and emotional paralysis. Both narratives are powerful in their honesty, but only one suggests the possibility of healing.

**Keywords:** Mourning, Memory, Kubler Ross, Meskoob, Rafei.

### References (Persian Sources)

The Holy Quran.

- Ammar, M., et al. (2014). *Complex mourning: A cross-sectional descriptive study of its prevalence in Iran*. *Journal of Psychology and Cognitive Psychiatry*, 1(2), 4–40.
- Gheibi, A., et al. (2023). *The psychology of Nizar Qabbani's poetry in "Belqis" based on Kübler-Ross's grief theory*. *Journal of New Criticism in Arabic Literature*, (25), 298–316.
- Haddadian, M., et al. (2022). *Narrative transformation in sacred defense literature: A case study of the novel "Fire"*. *Journal of Persian Literature*, 12(29), 165–186.
- Haddadian, M., et al. (2023). *Memoir as a hidden genre in sacred defense narratives*. *Journal of Persian Literature*, 32(2), 169–188.
- Hassanzadeh Naieri, M., et al. (2020). *A thematic analysis of the novel "Pruning" based on grief theory*. *Journal of Iranian Contemporary Literature Researches*, (3), 149–165.
- Meskoob, Sh. (2007). *Mother Mourning* (1st ed.). Tehran: Ney Publishing.
- Mollayousefi, M., et al. (2016). *The modern human and death: A look at Elisabeth Kübler-Ross*. *Journal of Religious Studies*, 10(20), 133–150.
- Rezvanian, Q. (2015). *From storytelling to narration*. Mazandaran: Mazandaran University Press.
- Ross, E. (1997). *On death and dying* (M. Gharacheh Daghi, Trans.). Tehran: Ohadi Publishing. (Original work published 1969)
- Seddiqi, M. (2013). *The child, the child's story, and the concept of death in "Sadako and the Thousand Paper Cranes" based on Kübler-Ross's theory*. *Journal of Thinking and Children*, (2), 53–73.
- Shamisa, S. (2007). *Literary Genres* (2nd ed.). Tehran: Mitra Publishing.
- Zarei, S. (2008). *The poetic language in the works of Shahrokh Meskoob*. *Roudaki Magazine*, (24), 7–17.
- Yalom, I. D. (2010). *Staring at the sun: Overcoming the fear of death* (M. Ghabraei, Trans.). Mashhad: Nikoo Publishing. (Original work published 2008)

**References (English Sources)**

Howarth, R. (2011). Promoting the adjustment of parentally bereaved children. *Journal of Mental Health Counseling*, 33(1), 21–32.



## تحلیل روانشناختی پذیرش سوگ در خاطره نویسی های شاهرخ مسکوب و مصطفی صادق رافعی براساس نظریه کوبلر راس

علی خالقی<sup>۱</sup> | پوران رضایی چوشلی<sup>۲</sup> | حمید متولی زاده نائینی<sup>۳</sup>

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه آموزش زبان و ادبیات عربی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. رایانامه: [a.khaleghi@cfu.ac.ir](mailto:a.khaleghi@cfu.ac.ir)

۲. استادیار گروه آموزش زبان و ادبیات عربی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. رایانامه: [p.rezaie@cfu.ac.ir](mailto:p.rezaie@cfu.ac.ir)

۳. استادیار گروه آموزش زبان و ادبیات عربی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. رایانامه: [h-motevallizadeh@cfu.ac.ir](mailto:h-motevallizadeh@cfu.ac.ir)

اطلاعات مقاله	چکیده
<b>نوع مقاله:</b> مقاله پژوهشی	خاطره نویسی یکی از انواع ادبیات داستانی به شمار می‌رود و می‌تواند حاصل روزنوشته‌های ادیب باشد، خاطراتی از مصطفی صادق رافعی «موت‌الأم» و شاهرخ مسکوب «سوگ مادر» به جا مانده که حاوی سوگ‌نوشته‌هاست و حول محور فقدان مادر می‌چرخد. جستار پیش‌رو باهدف تحلیل تطبیقی خاطره نویسی و تبیین گزاره‌های پذیرش سوگ به بیان کاربرد نظریه روانشناختی کوبلر راس در ادبیات داستانی می‌پردازد، روش پژوهش توصیفی تحلیلی با رویکرد تطبیقی است، نوشتار با استفاده از نظریه روانشناختی پذیرش سوگ کوبلر راس بررسی می‌کند که این دو ادیب به چه میزان موفق شده‌اند از لحاظ روانی سوگ را بپذیرند و این پذیرش چه اثری روی قلم آن‌ها داشته است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد زمینه‌های عاطفی و اعتقادات دینی باعث شده پذیرش سوگ در مسکوب اتفاق نیفتد اما رافعی در نهایت این مرحله از فقدان را پذیرفته و آن را به الهیات رنج زده است. موسیقی درونی کلام و به کار بردن واژگانی که با فخامت تلفظ می‌شوند ناخودآگاه، خشم رافعی و مسکوب را به خواننده منتقل می‌کنند؛ با این تفاوت که رافعی توانسته هنرمندانه از خشم خود به بیان حقایق تلخ اجتماعی قشر زنان و مرد سالاری جامعه پلی بزند اما مسکوب در سطح فردی سوگواری باقی مانده است.
<b>تاریخ دریافت:</b> ۱۴۰۴/۰۱/۲۴	
<b>تاریخ بازنگری:</b> ۱۴۰۴/۰۳/۳۰	
<b>تاریخ پذیرش:</b> ۱۴۰۴/۰۵/۱۰	
<b>تاریخ انتشار:</b> ۱۴۰۴/۰۶/۲۵	
<b>کلیدواژه‌ها:</b> سوگ، خاطره نویسی، کوبلر راس، مسکوب، رافعی	

**استناد:** خالقی، علی؛ رضایی چوشلی، پوران؛ متولی زاده نائینی، حمید (۱۴۰۴). تحلیل روانشناختی پذیرش سوگ در خاطره نویسی های شاهرخ مسکوب و مصطفی صادق رافعی براساس نظریه کوبلر راس. *ادبیات تطبیقی*، ۱۶ (۳)، ۹۱-۷۱.

<http://doi.org/10.22103/jcl.2025.24946.3823>



## ۱. مقدمه

## ۱-۱. شرح و بیان مسئله

با توجه به ماهیت این جهان، تجربه از دست دادن (Loss) برای هر بشری تجربه‌ای طبیعی به حساب می‌آید که می‌تواند ناگهانی یا قابل انتظار باشد، اما افراد با درجات متفاوتی از سوگ و اندوه به تجربه فقدان پاسخ می‌دهند (Howarth, 2011): موضوع سوگ از دیدگاه واکنش‌های روانی که پس از دست دادن عزیزان پدیدار می‌شود، اهمیت ویژه‌ای دارد. این تجربه به طور کلی شامل ترکیبی از افکار، احساسات و رفتارهایی است که افراد هنگام روبرویی با فقدان یا حتی احتمال وقوع آن از سر می‌گذرانند (ر.ک: عمار و همکاران، ۱۳۹۳). ادیبان با به تصویر کشیدن احساسات روانی خود، در انواع گونه‌های ادبی مورد توجه خوانندگان قرار می‌گیرند، جامعه ادبی نیاز دارد از رابطه بین این بیان احساسات با نظریه‌های روانشناختی اطلاع یابد، از این رو پژوهش حاضر حائز اهمیت است. در فرآیند پس از فقدان، سوگواری ابراز می‌شود، که واکنشی فردی و جمعی دارد، در این جستار به سراغ یکی از انواع ادبیات داستانی بنام خاطره‌نویسی رفته‌ایم و قصد داریم در دو زبان فارسی و عربی این گونه ادبی را مورد پایش قرار دهیم. شاهرخ مسکوب و مصطفی صادق رافعی هر دو خاطراتی در فقدان مادر از خود به یادگار گذاشته‌اند، سوگ‌نامه‌هایی که خاطرات فقدانشان را هنرمندانه به تصویر کشیده است. از ویژگی‌های ادبیات تطبیقی این است که مفهومی مشترک را در فراتر از مرزهای ادبیات یک کشور مورد واکاوی قرار و نشان می‌دهد یک مفهوم مشترک می‌تواند چه بازتاب ادبی در ادبیات دو ملت از خود به یادگار بگذارد. از جمله اهدافی که در این پژوهش درصدد آن هستیم: تحلیل تطبیقی خاطره نویسی، تبیین گزاره‌های پذیرش سوگ در یکی از انواع ادبی، بیان کاربرد نظریه روانشناختی الیزابت کوبلر راس در خاطره نویسی های شاهرخ مسکوب و مصطفی صادق رافعی.

الف- دو اثر «سوگ مادر» و «موت الأم» چگونه پذیرش سوگ را بازنمایی می‌کنند؟

ب- براساس نظریه روانشناختی کوبلر راس چه تفاوت و شباهتی میان مفهوم سوگ در خاطرات مرگ مسکوب و رافعی وجود دارد؟

به نظر می‌رسد شاهرخ مسکوب و مصطفی صادق رافعی گام‌های پنج گانه پذیرش سوگ را توانسته‌اند در خاطره نویسی خود پشت سر بگذارند. همچنین مفهوم مشترک فقدان مادر سبب شده مؤلفه‌های مشترک زیادی بین این دو اثر وجود داشته باشد.

## ۱-۲. پیشینه پژوهش

براساس جستجوهای صورت پذیرفته در کتابخانه‌ها و پایگاه‌های اینترنتی، پژوهشی مستقل یافت نشد که به صورت تطبیقی آثار مصطفی صادق رافعی و شاهرخ مسکوب را از منظر روانشناختی پذیرش سوگ مورد مذاقه قرار داده باشد و گونه ادبی خاطره نویسی را تحلیل نموده باشد. در این بخش مطالعاتی که پیرامون شاهرخ مسکوب و مصطفی صادق رافعی صورت گرفته است جهت آشنایی مخاطبان معرفی می‌گردد:

مصطفی صدیقی (۱۳۹۲) مقاله‌ای با عنوان «کودک، داستان کودک، و مواجهه با مفهوم مرگ تحلیل داستان ساداکو و هزار درنای کاغذی بر پایه نظریه کوبلر راس» در مجله تفکر و کودک منتشر کرده است. در این نوشتار، داستانی واقع‌گرا از دختری دوازده ساله، که به علت سرطان در آستانه مرگ قرار دارد، انتخاب و بر پایه نظریه «الیزابت کوبلر راس» تحلیل و تفسیر شده است. ساداکو مراحل اول و دوم روان‌شناسی سوگ یعنی انکار و خشم را به سرعت از سر می‌گذراند، اما در مرحله سوم، زندگی ساداکو و نیز خط روایت به سطح و موقعیتی متفاوت منتقل می‌شود؛ ساداکو با اسطوره، بازی، و قصه بر این ترس غلبه می‌کند.

ملایوسفی و همکاران (۱۳۹۵) مقاله‌ای با موضوع «انسان جدید و مسئله مرگ: نگاهی به نظریه الیزابت کوبلر راس» در مجله پژوهشنامه ادیان به چاپ رسانیده‌اند. نویسندگان پژوهش حاضر تلاش نموده‌اند در این مقاله به بررسی نظریه پذیرش سوگ کوبلر راس بپردازند و چگونگی مواجهه با مرگ محور اصلی این بحث است. و در این جستار ادبی به این نکته اشاره می‌کنند که کوبلر راس کار خود را با انتشار کتاب در باب مرگ و مردن (۱۹۶۹م) آغاز کرد، و در این کتاب با استناد به مشاهدات تجربی مدعی شد که بیماران در آستانه مرگ به هنگام اطلاع از مرگ خویش، در جریان فرآیندی پنج مرحله‌ای قادر به پذیرش مرگ خود می‌شوند.

این مراحل عبارتند از: انکار، خشم، چانه‌زنی، افسردگی و در نهایت پذیرش. بیان سیر تاریخی شکل‌گیری این نظریه و همچنین مؤلفه‌های اساسی آن، و چگونگی رویارویی انسان معاصر با موضوع مرگ و راهکار کوبلر راس درباره این موضوع محور اصلی بحث می‌باشد.

حسن زاده نیری و همکاران (۱۳۹۹) پژوهشی با موضوع «تحلیل رمان هرس بر اساس نظریه سوگ» در مجله پژوهشنامه جریان‌شناسی شعر و داستان ادبیات معاصر ایران به چاپ رسانیده است. مقاله حاضر براساس نظریه سوگ کوبلر راس رمان هرس اثر نسیم مرعشی را مورد بحث و بررسی قرار می‌دهد. شخصیت اصلی رمان به سبب از دست دادن عزیزان خود و مهم‌تر از همه فرزند نوجوان خود در جنگ، دچار روان‌پریشی شده و به علت مشکلات فرهنگی و نگاه زن‌ستیزانه جامعه و اتکای بیش از حد به حضور مردان در جامعه و نیز عدم همدلی اطرافیان نتوانسته است مراحل سوگ را طی کرده، به مرحله پذیرش که عالی‌ترین مرحله بعد از سوگ است برسد.

غیبی و همکاران (۱۴۰۲) مقاله‌ای با محوریت «واکاوی روان‌پریشی‌های نزار قبانی در قصیده بلقیس بر اساس نظریه سوگ کوبلر راس» در مجله نقد ادب معاصر عربی انتشار داده‌اند. پژوهش حاضر می‌کوشد تا به روش توصیفی-تحلیلی و با نگاه به نظریه سوگ، چگونگی حالات روحی و روانی نزار قبانی را در قصیده مذکور واکاوی کند. بر اساس نتایج پژوهش، شاعر در این قصیده، تمام مراحل پنجگانه نظریه سوگ را به صورت نامنظم طی می‌کند و در آخر، به عالی‌ترین مرحله آن یعنی مرحله پذیرش می‌رسد و با مرگ همسرش کنار می‌آید. او در هر مرحله، گریزی به مرحله خشم نیز می‌زند و انزجار خود را از عوامل دخیل در کشته‌شدن بلقیس نشان می‌دهد.

بررسی نگارندگان و عدم موجودیت اثری مستقل که با رویکردی تطبیقی به مطالعه روانشناختی یکی از گونه‌های ادبی در آثار مصطفی صادق رافی و شاهرخ مسکوب پرداخته باشد، گواهی بر این ادعاست که پژوهش حاضر نوآورانه محسوب می‌گردد و تاکنون آثار مورد مطالعه از منظر نظریه سوگ کوبلر راس تبیین نگردیده‌اند.

### ۱-۳. روش‌شناسی پژوهش

روش به کار گرفته شده در این پژوهش شامل مطالعه، و رویکرد توصیفی-تحلیلی و تطبیقی دو اثر ادبی با تمرکز بر بازنمایی پذیرش سوگ در هر اثر، براساس چارچوب‌های نظری مرتبط و دیدگاه‌های انتقادی برای تحلیل داده‌ها است.

### ۱-۴. مبانی پژوهش

#### ۱-۴-۱. خاطره نویسی

خاطره نویسی در فرهنگ و ادب جهان و به‌ویژه ایران، پیشینه دیرین دارد و سنگ بنای بسیاری از کتاب‌های تاریخی و آثار داستانی کهن، خاطره است (ر.ک: حدادیان، ۱۴۰۱: ۱۷۲)، گروهی از منتقدان «خاطره‌نویسی را زیر ژانر زندگینامه‌نویسی می‌دانند» (شمیسا، ۱۳۸۶: ۲۶۹) بنابراین خاطره نویسی به عنوان یکی از شاخه‌های زندگینامه نویسی به حساب می‌آید. «خاطره نگاری، روایت رویدادهایی است که یا نویسنده شاهد وقوع آن‌ها بوده و یا آن‌ها را از افراد آگاه شنیده و به خاطر سپرده است. در خاطره نویسی آنچه اهمیت دارد، بیان روایی خاطره است که به آن سرشت داستانی می‌بخشد و همچنین استفاده از «من روایتی» است که از همان آغاز، خاطره نگاری را جلوه‌گاه حدیث نفس می‌سازد. حضور «من» فعال نویسنده در خاطره‌نویسی، در داستان‌نویسی به صورت زاویه دید اول شخص مفرد در می‌آید» (رضوانیان، ۱۳۹۴: ۵۷) و آن را به داستان نزدیک می‌کند، بسیاری از نویسندگان، هنرمندان، ظرافت‌های نویسندگی و ذوق ادبی خود را در تحریر خاطرات دخالت داده‌اند که ترکیب ذوق و عاطفه و تکنیک، بر ادبیات خاطره نوشته‌ها افزوده است (ر.ک: حدادیان، ۱۴۰۲: ۷۶).

۱-۲-۴. نظریه سوگ کوبلر راس<sup>۱</sup>

مرگ یکی از مهم‌ترین پیشامدهای زندگی انسان و تمامی مخلوقات است که از آن گریزی نیست. اما این پیشامد برای انسان از اهمیت دوجندانی برخوردار است زیرا که نه تنها زندگی فرد بلکه زندگی اطرافیان او را نیز دستخوش تغییراتی می‌کند. دامنه این تغییرات بسته به عواملی چون میزان رابطه عاطفی بین فرد و اطرافیان، حدود تأثیرگذاری فرد در زندگی دیگران و... متفاوت خواهد بود. مرگ انسان خواه و ناخواه با اندوه و غم همراه است. این اندوه و غم و یا به اصطلاح سوگ، یا در فراق از دست دادن یکی از عزیزان می‌باشد و یا در اثر مواجهه فرد با مرگ قریب‌الوقوع خود؛ که این حالت غالباً با پیدایش یک بیماری لاعلاج در انسان پدیدار می‌شود. چگونگی مواجهه و برخورد با این پدیده، در افراد مختلف یکسان نیست. اما همه افراد سوگوار دورانی را طی می‌کنند که بسته به شرایط برای برخی کوتاه و برای برخی طولانی‌تر است. شدت عوارض ناشی از مواجهه با مرگ در افراد مختلف به عواملی مانند میزان آسیب‌پذیر بودن فرد، آموزه‌های فرهنگی و تربیتی، میزان همراهی و همدردی دیگران با وی و... بستگی دارد (ر.ک: یالوم، ۱۳۸۹: ۲۰).

الیزابت کوبلر راس بر این باور است که وقتی انسان با پدیده مرگ یکی از عزیزانش روبه‌رو می‌شود، چند مرحله روانشناختی مشخص را پشت سر می‌گذارد. این مراحل شامل انکار، خشم، چانه‌زنی، افسردگی و در نهایت پذیرش می‌باشند. کوبلر راس در نظریه مراحل پذیرش مرگ، تأکید ویژه‌ای بر تأثیر نقش پزشکی بر انکار مرگ دارد. به باور او، پیشرفت‌های پزشکی مردم را به این باور رسانده است که زندگی باید عاری از درد و رنج باشد. از آنجا که مرگ اغلب با درد هم‌معنا می‌شود، افراد تمایل دارند از مواجهه با آن دوری کنند (ر.ک: راس، ۱۳۷۶: ۴۹) کوبلر راس و گروهش در سال ۱۹۵۳ شروع به مطالعه در مورد مرگ نمودند. او بر این باور بود که با بررسی دقیق و علمی تعداد زیادی از بیماران در آستانه مرگ و تحلیل نیازها و واکنش‌های آن‌ها، می‌توان به درک مکانیزم پذیرش مرگ دست یافت و نیازهای روانی این بیماران را شناسایی کرد تا از این طریق بتوان برای رفع آن‌ها تلاش موثرتری انجام داد. در روند مصاحبه با این بیماران، گروه تحقیقاتی پس از کسب موافقت از بیمار، بدون داشتن هیچ‌گونه پیش‌زمینه یا مطالعه قبلی در مورد وضعیت او، مصاحبه را آغاز می‌کردند تا از ایجاد هر گونه محدودیت ذهنی در فرآیند گفت‌وگو جلوگیری شود. پس از پایان مصاحبه، گروه جلسه‌ای را بدون حضور بیمار برگزار می‌کرد تا اطلاعات به دست آمده را مورد ارزیابی و تحلیل قرار دهد. در نهایت، با انجام مصاحبه‌های متعدد با بیماران نزدیک به مرگ، تیم پژوهش به این نتیجه رسید که این افراد طی پنج مرحله مختلف به پذیرش مرگ می‌رسند. نتیجه این مطالعات، شکل‌گیری نظریه‌ای معروف به «پنج مرحله پذیرش مرگ» بود. پنج مرحله انکار، خشم، چانه‌زنی، افسردگی و پذیرش. البته این مراحل لزوماً جدا از هم نیستند و در بسیاری از اوقات با هم تالاقی دارند و به صورت یک طیف ظاهر می‌شوند. همچنین افراد مختلف ممکن است همه مراحل را طی نکنند و یا اینکه مدت زمان هر یک از این وضعیت‌ها برای آن‌ها متفاوت باشد (همان: ۵۰).

## ۳-۴-۱. «سوگ مادر» اثر شاهرخ مسکوب

سوگ مادر (۱۳۸۶) که در قالب ادبی خاطره‌نویسی قرار دارد، از جمله دل‌نوشته‌های چاپ نشده شاهرخ مسکوب (۱۳۰۴-۱۳۸۴) می‌باشد که در فراق مادر آن‌ها را رقم زده است، پس از مرگ مسکوب به کوشش رفیق دیرینه‌اش حسن کامشاد این اثر جمع‌آوری و سپس به چاپ رسید. در واقع این کتاب کوششی است برای ادای دین شاهرخ به مادرش که در اواخر عمر خود از آن صحبت به میان آورده بود. «در واپسین روزهای سال ۱۹۹۶ (دی ماه ۷۵)، شاهرخ در پاریس از احتمال سرطان خون خود آگاه شد. بی‌درنگ سه احساس به او دست داد: نخست) «انگار با تنم بیگانه شده‌ام»؛ دوم) «نگرانی برای غزاله... هنوز از نظر عاطفی و مالی خیلی به من احتیاج دارد»؛ سوم) دلواپسی «نقشه‌های چندین ساله و دو سه کار ناتمام؛ از جمله ادای دین به مادرم، فردوسی و مرتضی» (مسکوب، ۱۳۸۶: ۹) مادری که به گفته خود شاهرخ بیش از دوست داشتن او را می‌پرستید: «خیال می‌کنم مرده‌پرستم گرچه او را در زندگی هم می‌پرستیدم» (همان: ۸) مادری که پس از اندوه مرگ شوهر و پسر کوچکش در کمتر از فقط یک هفته، بار سخت بزرگ کردن و به سامان رساندن شاهرخ شانزده ساله و دو خواهر کوچک‌ترش را به دوش کشید.

<sup>۱</sup> - Elisabeth Kübler-Ross

کتاب سوگ مادر، حاصل خاطره نویسی‌های روزانه شاهرخ است در روزهای پایانی عمر مادرش و همچنین نامه‌هایی که بعد از مرگ مادر و در سفری که به فرانسه داشت برای او نوشت. نامه‌هایی که حتی خود او هم نمی‌دانست که به کدامین نشانی باید ارسال کند؟ «این منم که نامه می‌نویسم و نشانی تو را ندارم. به شب تیره‌ای که تو در آنی چگونه راهی بیایم؟» (همان، ۹۹) احساسات عمیق شاهرخ نسبت به مادرش در این نوشته‌ها به گونه‌ای ملموس آشکار است. از آنجا که این نوشته‌ها در واقع دل‌نوشته‌های او هستند و به قصد چاپ آن‌ها را ننوشته، هیچ‌گونه تصنع و زرق و برق اضافی در آن‌ها دیده نمی‌شود بلکه عواطف و احساسات خالص او را به تصویر کشیده‌اند. غم و اندوه از دست دادن مادر برای او بسیار سخت است به گونه‌ای که سال‌ها پس از مرگ مادر نیز از فکر او فارغ نمی‌شود و بارها او را در رؤیاهایش مشاهده می‌کند. شاهرخ مادرش را زمین می‌دانست و خود را گیاهی که در این زمین ریشه دارد و پرورش می‌یابد. حال این زمین دیگر نیست و شاهرخ هم... «همیشه فکر می‌کردم که مادرم زمین است و من گیاهی که ریشه‌هایم در دل این خاک است. در او هستم و از او به بیرون سر می‌کشم. هر وقت که به او فکر می‌کردم انگار پاهایم را روی این زمین، استوار می‌دیدم. آخر سال‌ها استخوان و ریشه‌ام فکر او بود. اما حالا که مرده است نه تنها این گیاه آبیاری نمی‌شود، بلکه هوا سنگینی می‌کند و به دشواری نفس می‌کشم. او زمین و آسمان من بود» (همان، ۳۳).

این کتاب سوگ‌نامه‌ایست که در آن غم و اندوه ناشی از مرگ عزیزان به خوبی به تصویر کشیده شده‌است. ما نیز در این پژوهش قصد آن را داریم که به بررسی این موقعیت بر اساس نظریه سوگ الیزابت کوبلر راس بپردازیم.

#### ۱-۴-۴. «موت الأم» اثر مصطفی صادق رافعی

مصطفی صادق رافعی (۱ ژانویه ۱۸۸۰ - ۱۰ مه ۱۹۳۷) نویسنده مصری طرابلسی اصل بود. در گونه عاطفی، کتاب «موت الأم» را از خود به یادگار گذاشته است، در سوگ‌نامه رافعی، مرگ مادر همواره به صورت امری یقینی و قطعی مورد پذیرش قرار نگرفته است. با اینکه نویسنده در مجموع این پدیده را پذیرفته و باور کرده است، اما عواطف و حالت‌های روحی مختلفی که در طی نگارش این سوگ‌نامه و به عبارتی در مواجهه با مرگ مادر با آن مواجه است.

#### ۲. بحث و بررسی

مسکوب پس از مرگ مادرش تا سال‌ها نتوانست او را فراموش کند. یا بهتر است بگوییم نتوانست مرگ او را بپذیرد. مادر گرچه مرده بود و دیگر حضور فیزیکی نداشت اما شاهرخ همچنان با او زندگی می‌کرد و در اندیشه خود او را به همراه داشت: «من در تن مادرم زندگی کردم و اکنون او در اندیشه من زندگی می‌کند. من باید بمانم تا او بتواند زندگی کند. تا روزی که نوبت من نیز فرارسد به نیروی تمام و با جان‌سختی می‌مانم، اکنون او به من سپرده شده‌است. دیگر بر زمین نیستم، خود زمینم و به یاری آن دانه‌ای که مرگ در من پنهانش کرده‌است باید بکوشم تا بارور باشم» (مسکوب، ۱۳۸۶: ۴ و ۴۰)

مراحل پنج‌گانه سوگ که در نظریه کوبلر راس آمده‌است در نوشته‌های مسکوب به خوبی نمایان است. اما این مراحل در رفتارهای شاهرخ به ترتیب و به صورت منظم ظهور پیدا نکرده‌اند بلکه پراکندگی در بروز این رفتارها دیده می‌شود. آنچه که در این رابطه اهمیت دارد این است که فرد سوگوار در هیچ‌کدام از این مراحل نباید متوقف شود بلکه باید به آخرین مرحله یعنی پذیرش برسد. گرچه ممکن است رسیدن به مرحله پذیرش برای برخی زمان‌بر باشد و مقداری طول بکشد، اما در هر صورت برای این‌که زندگی به روال عادی خود برگردد باید به مرحله پذیرش رسید. آنچه که در نوشته‌های شاهرخ مشاهده می‌شود گویای آن است که رسیدن به این مرحله برای او سال‌ها طول می‌کشد. شاهرخ گرچه در ظاهر مرگ مادر را پذیرفته اما در حقیقت نمی‌تواند حضور او را از زندگی خود حذف کند و همچنان چه در خواب و چه در بیداری با او زندگی می‌کند. این‌که چرا رسیدن به مرحله پذیرش برای او این مقدار به طول انجامید خود دلایلی دارد که در طول پژوهش به آن می‌پردازیم:

#### ۱-۲. شوک یا انکار

انکار اولین مرحله از مراحل سوگ است، این مرحله ممکن است «قبل یا بعد از مرگ فرد یا یکی از عزیزان به انسان دست دهد. انکار به انسان کمک می‌کند تا درد طاققت فرسای از دست دادن عزیزانش را به حداقل برساند» (ملایوسفی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۴۲) برای انسان سخت است که باور کند فرد مهمی را در زندگی از دست داده یا قرار است به زودی از دست دهد. انکار به انسان کمک می‌کند که ضمن پردازش واقعیت از دست دادن، غم و اندوه عاطفی ناشی از آن را کمتر کند. در طی این مرحله، فرد ممکن است

از تصدیق یا صحبت کردن درباره غم فقدان با دیگران خودداری کند. انکار فقط تلاشی در راستای تظاهر به رخ ندادن فقدان نیست. در طی این فرایند ما همچنین تلاش می‌کنیم که آنچه را که در حال رخ دادن است درک کنیم (ر.ک: راس، ۱۳۷۶: ۵۵) در کتاب «سوگ مادر» اثر شاهرخ مسکوب می‌بینیم که فقدان مادر برای شاهرخ بسی رنج‌آور است که نمی‌خواهد آن را باور کند: «چند روزی است که از نوشتن گریزانم. هنوز نمی‌خواهم که مرگ مادرم را باور کنم و انکار نوشتن درباره این مرده مرگ او را مسجل می‌کند» (مسکوب، ۱۳۸۶: ۶۱)

انکار کردن مرگ مادر برای شاهرخ مراحل مختلفی دارد. ابتدا از بهت آغاز می‌شود. شنیدن خبر بیماری مادر به او شوک وارد می‌کند و او را در حیرت فرو می‌برد: «وقتی ناگهان فهمیدم که مبتلا به سرطان است یک هفته تمام بهت‌زده بودم» (همان: ۳۲) بعد از مرحله بیماری از همان ابتدایی که خبر مرگ مادر را می‌شنود مانند هر انسان دیگری سعی در انکار آن دارد به گونه‌ای که در خیالات خود دوست دارد مرگ مادر دروغ باشد و اطرافیان به اشتباه او را مرده فرض کرده باشند:

«با این همه پیش خود می‌گفتم کاش مامان از آن سکنه‌های ناقص کرده باشد که مریض مرده می‌نماید و پس از چند ساعتی تکانی می‌خورد،

اطرافیان می‌ترسند و یکی دو تا هم غش می‌کنند بعد مریض برمی‌خیزد و می‌نشیند و می‌پرسد چه خبر است؟» (همان: ۷۶)

این مرحله از انکار طبیعی است و ممکن است برای هر کسی پیش بیاید. اما انکار مرگ مادر برای شاهرخ در همین مرحله متوقف نمی‌ماند بلکه می‌بینیم او تا سال‌ها نمی‌خواهد مرگ مادر را بپذیرد:

«شاهرخ می‌توان گفت هیچ‌گاه مادرش را از یاد نبرد. حضور غایب او را پیوسته در خود می‌دید و کمتر روز و شبی گذشت که به مادرش نیندیشد: امروز صبح حالم خوب نبود، گیتا غزاله را بیدار کرد و برد مدرسه، در خواب و بیدار صدای غزاله را می‌شنیدم مثل صدای پرنده‌ها بود در صبح بهار، صدای سبز، روییده و تُرد و نازک، بازیگوش، بی‌خیال. سال ۱۳۴۲ یک روز، اول‌های اردیبهشت صبح با صدای مامان از خواب بیدار شدم داشت می‌گفت جان، جان! به گنجشک‌ها می‌گفت، خودش از جیک‌جیک آن‌ها بیدار شده بود» [۱۹۸۵ / ۴ / ۱۴] (همان: ۷)

این انکار برای شاهرخ به گونه‌ای است که در خواب و بیداری او را رها نمی‌کند. او همواره برای مادر خود نامه می‌نویسد و محتوای نامه‌های او به گونه‌ای است که انگار دارد برای یک انسان زنده می‌نویسد نه صرفاً به عنوان نوشتن آنچه در دل دارد برای عزیر سفر کرده‌اش. ما می‌بینیم که در نامه‌ها مثلاً برای سلامتی مادرش نگران است و هنوز مادر را در دوران بیماری قبل از مرگش تصور می‌کند. او حتی تا سال‌ها بعد نیز در خواب مادر را می‌بیند و در خواب‌هایش هم او را زنده می‌پندارد نه اینکه صرفاً خواب یک انسان مرده را دیده باشد. «مادر در ظلمت خاک سرنگون شده است اما شاهرخ سال‌ها خواب او را می‌بیند و در بیداری برایش نامه می‌نویسد که نگران سلامتی‌ات هستم و همیشه تو را بیش‌تر از هر کسی دوست داشته‌ام... من مثل چشمه هستم و تو آب. بی تو خشک و بیهوده‌ام... و کار به جایی می‌رسد که خیالاتی می‌شود و به توهم می‌افتد: خیال می‌کنم مرده‌پرستم گرچه او را در بیداری هم می‌پرستیدم» (همان: ۸)

در خاطره مسکوب می‌بینیم که مرحله انکار فقط برای شاهرخ اتفاق نمی‌افتد. بلکه مادر او نیز وقتی از بیماری سرطان خود آگاه می‌شود، گویی دوست ندارد این را بپذیرد که به مرگ نزدیک می‌شود و به زودی باید این دنیا را ترک کند:

«در بیمارستان که بود یک روز به من گفت هنوز زود است. گفتم چی؟ گفت مردن. دلم می‌خواهد ده سال دیگر زنده بمانم. حالا دیگر می‌توانم

کمی راحت زندگی کنم» (همان: ۴۰)

در تمام طول کتاب با بررسی نوشته‌های شاهرخ می‌بینیم که او تا انتها سعی در همین انکار دارد و گویی نمی‌خواهد مرگ مادر را بپذیرد. اینکه سرانجام شاهرخ در واقعیت توانسته از این مرحله عبور کند یا خیر در این کتاب مشخص نیست زیرا موضوع کتاب زندگی‌نامه شاهرخ نیست که تا لحظات پایانی عمرش را روایت کرده باشد:

«هنوز به مرگ او عادت نکرده‌ام. با اکراه چشم‌هایم را [از خواب] باز می‌کنم و از بیداری بیزارم» (همان: ۶۲)

در سوگ‌نامه مصطفی صادق رافعی با عنوان «موت الأم»، مرگ مادر همواره به صورت امری یقینی و قطعی مورد پذیرش قرار نگرفته است. با اینکه نویسنده در مجموع این پدیده را پذیرفته و باور کرده است، اما عواطف و حالت‌های روحی مختلفی که در طی نگارش این سوگ‌نامه و به عبارتی در مواجهه با مرگ مادر با آن مواجه است گاهی سبب بروز عباراتی انکارآمیز و شوک‌آلود در رابطه با مرگ مادر شده است. مثلاً در نمونه زیر آمده است:

«ثُمَّ يَرْخِي عَيْنِيهِ فِي إِغْمَاضَةٍ خَفِيفَةٍ، كَأَنَّمَا يَرُجُو أَنْ يَرَى أُمَّهُ فِي طَوْبَتِهِ وَلَا يُصَدِّقُ أَنَّهَا مَاتَتْ! فَإِنَّ صَوْتَهَا حَىُّ فِي أَدْنِيهِ لَا يَزَالُ يَسْمَعُهُ مِنْ أَمْسٍ!» (رافعی، ۲۰۱۷: ۵۴۰).

نویسنده در اینجا با استفاده از ضمیر غایب داستانی را روایت می‌کند که به صورت روایی ماجرای پسر مصیبت دیده‌ای است که نماینده شخصیت نویسنده است. سوژه در این تصویر تأثیرگذار به مادر پیچیده در کفن به طور مختصر و گذرا نگاه می‌کند و با وجود اینکه مادر در مقابل او از دنیا رفته است، اما او باور نمی‌کند و صدای مادر را حاضر در صحنه و گوشه‌نواز تلقی می‌کند. نویسنده در اینجا طبق نظر کوپر راس، به ترسیم واکنش انکار بعد از اولین مواجهه با مرگ سخن گفته است. در واقع چنین واکنشی معمولاً در مرحله نخست ایجاد می‌شود و نویسنده در ثبت آن موفق عمل کرده است. در واقع توانسته است حالات و وضعیت شخصیت داستان را در مواجهه با پدیده مرگ به صورت واقعی به تصویر بکشید. شخصیتی که ابتدا از مرحله شک و انکار به مرحله پذیرش قدم می‌گذارد.

در نمونه دیگر آمده است:

«ثُمَّ يَعُودُ إِلَى وَجْهِهِ الْإِنْكَسَارِ وَالْإِسْتِسْلَامِ، وَيَتَمَلَّمُ فِي مَجْلِسِهِ، فَيَنْطِقُ جِسْمَهُ كُلَّهُ بِهَذِهِ الْكَلِمَةِ: «يَا أُمِّي!» (رافعی، ۲۰۱۷: ۵۴۰).

در اینجا شخصیت در حالت رنجور و ملال‌آور به تصویر کشیده شده است. او به خاطر از دست دادن مادر در شوکی عظیم فرورفته و خود را سرتاسر در نام مادر خلاصه می‌کند. تعبیر ندایی (یا آمی) نشان می‌دهد که او انگار مرگ مادر را باور نکرده است و مادر را خطاب قرار داده و او را به حضور می‌طلبد. او در مرحله تردید میان پذیرش و شوک قرار دارد. از یک طرف در شرایطی قرار گرفته که می‌داند مادرش را از دست داده است، اما از یک طرف قادر نیست با این واقعیت کنار بیاید، بنابراین مکرر نام مادر را صدا می‌زند. این شوک و تردید گاهی در قالب تعجب و شگفتی بروز پیدا می‌کند.

به عنوان نمونه:

«وَأَرْتَمُ عَلَيَّ وَجْهَهُ التَّعَجُّبِ، كَأَنَّهُ يَسْأَلُ نَفْسَهُ: «إِذَا لَمْ تَكُنْ أُمِّي هُنَا، فَلِمَ إِذَا أَنَا هُنَا؟!» ثُمَّ تَغْرَغَرَتْ عَيْنَاهُ فَيُخْرِجُ مِندِيلَهُ وَيَمْسَحُ دَمْعَهُ بِيَدِهِ الصَّغِيرَةِ، وَلَكِنْ رُوحَهُ الْيَتِيمَةُ تَأْتِي إِلَّا أَنْ تَرَسُمَ بِهَذِهِ الدَّمُوعِ عَلَيَّ وَجْهَهُ مَعَانِي يَتَمَهَا!» (همان، ۵۴۰).

نویسنده در اینجا در شوکی عظیم فرو رفته است. او از خود می‌پرسد که اگر مادرش مرده است، پس خودش در اینجا چه کار می‌کند. در واقع باور نمی‌کند مادر دیگر در این جهان نیست، زیرا می‌بیند خودش زنده است. پس مادر نیز زنده است او به چنین تفسیری از مرگ مادر بعد از اینکه خود را برابر مادر دانسته دست یافته است. در واقع با فرض این واقعیت که مادر با شخصیت نویسنده یکی است چنین شوکی ایجاد می‌شود. شخصیت بعد از آنکه دچار چنین شوکی شده است و از خود و حضور غیر عادی خود بعد از مرگ مادر در دنیا سخن می‌گوید، دست به گریه و زاری می‌زند، اما با این وجود روح او غرق در این شوک است و از پذیرش این واقعیت صرف‌نظر می‌کند.

## ۲-۲. خشم

با پایان یافتن مرحله اول و فروپاشی دیوار انکار، احساساتی نظیر خشم، غیظ، حسادت و تنفر جایگزین آن می‌شوند. در این مرحله، فرد بیمار یا سوگوار بدون نظم یا قاعده مشخصی خشم خود را به اطرافیان و محیط پیرامونش معطوف می‌کند. در این وضعیت، هر چیزی می‌تواند منجر به نارضایتی او شود. این خشم باعث می‌شود که اطرافیان، از جمله پزشکان، پرستاران و حتی خانواده‌اش، تمایل کمتری به توجه به او داشته باشند تا از مواجهه با خشم وی اجتناب کنند. با این حال، همین کاهش توجه در نهایت موجب تشدید خشم فرد خواهد شد (ر.ک: ملایوسفی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۴۴) کوبلر راس بر این باور است که مشکل از جایی آغاز می‌شود که قادر نیستیم خود را به جای فرد بیمار یا سوگوار بگذاریم و احساسات او را درک کنیم. فرد بیمار که خود را محروم از انرژی و سلامت می‌بیند، نسبت به دیگرانی که هنوز از این نعمت‌ها برخوردارند، حسرت می‌خورد و دچار خشم می‌شود. این خشم ممکن

است به سمت هر کسی هدایت شود؛ خدا، سرنوشت، دوستان، خانواده، پزشکان، یا حتی کارکنان بیمارستان. در این مرحله، زندگی کردن با چنین فردی بسیار دشوار می‌شود زیرا او معمولاً حساسیت شدید و واکنش‌های زودرنجانه‌ای از خود نشان می‌دهد. با این حال، باید توجه داشت که این رفتارها در حقیقت بازتاب خشم عمیقی نسبت به خود مرگ است، نه اطرافیان. انسان هنگامی خشمگین می‌شود که احساس کند چیزی خارج از کنترل اوست. گاهی این خشم به چیزی که قابل کنترل به نظر می‌رسد منتقل می‌شود و نوعی جابه‌جایی احساسی رخ می‌دهد (ر.ک: زاس، ۱۳۷۶: ۶۵) در کتاب «سوگ مادر» حالتی از خشم و عصبانیت در شاهرخ مشاهده می‌شود که به گفته خود او علت آن نمی‌تواند مشغله‌های روزمره باشد بلکه علت آن بدبختی تازه‌ای است که بر سرشان نازل شده:

«حس می‌کنم خیلی عصبی شده‌ام و کمتر وقتی می‌توانم بر خودم مسلط باشم، گمان نمی‌کنم این خستگی و زودخشمی فقط از مطالعه و کار ناچیز فکری باشد. آدم خجالت می‌کشد اسم این چیزها را کار فکری بگذارد. علت بدبختی دیگری است که به تازگی پیش آمده است. صبح زود شنبه دهم اسفند زین‌العابدین مرا از خواب بیدار کرد و گفت حال خانم به هم خورده است. سراسیمه و خواب‌آلود رفتم پیش مامان. دیدم به شدت دارد استفراغ می‌کند و قلبش درد می‌کند... زود رساندیمش به بیمارستان پهلوی... خلاصه مامان سکنه قلبی کرده بود. بدبختی تازه‌ای بر همه ما نازل شده بود» (مسکوب، ۱۳۸۶: ۱۲ - ۱۳)

این خشم و عصبانیت شاهرخ فقدان زده را می‌توان در جاهای مختلف مشاهده کرد. او حتی می‌خواهد خشم خود را بر اشیاء و دیگر مخلوقات خالی کند. انگار که دوست دارد هیچ کس و هیچ چیز از خشم او در امان نباشند. او علت بدبختی و بیچارگی خود را جامعه و هستی می‌داند و به همین خاطر است که گویی می‌خواهد انتقام خود را از آن‌ها بگیرد و آن‌ها را نابود کند تا خود را نجات دهد:

«دیروز پیش از ظهر در اداره آشفته و دیوانه بودم. در دلم آشوب و غوغایی بود. انگار می‌خواستم همه چیز را در هم بریزم و خراب کنم. گاه‌گاه گرفتار این حالت می‌شوم. میل به ویرانی مثل سیل بر من غلبه می‌کند و در چنین حالتی می‌خواهم این اجتماع و محیط گرداگرد را که مثل باتلاق اندک اندک مرا می‌بلعد و خفه می‌کند درهم بریزم و خودم را بیرون بکشم» (مسکوب، ۱۳۸۶: ۲۷)

خشم می‌تواند وضعیت‌های مختلفی در فرد داشته باشد. گاهی اوقات این خشم فقط در حد یک خودخوری ساده است و گاهی نیز مقداری بیشتر می‌شود و بر سر اطرافیان خالی می‌شود. این خشم گاهی آنقدر شدید می‌شود که فرد تمام نظام هستی را مقصر اتفاقی پیش‌رو یا افتاده شده می‌داند و به همین دلیل میل دارد که حتی جهانی را نابود کند تا خود را نجات دهد. این مسئله به نوع نگاه فرد به جهان و همچنین ضعف‌های درونی شخص برمی‌گردد. در سوگ مادر نیز همین مسئله را می‌بینیم. شاهرخ به قدری عصبی شده که حاضر است تمام دنیا را نابود کند که خودش را نجات دهد. این مسئله شاید به دوران کودکی و نوجوانی او برگردد که با چه سختی‌هایی بزرگ شده است. و همین مسئله نیز در برخی ضعف‌های شخصیتی او می‌تواند اثرگذار باشد که نتوانسته در برابر مشکلات ایستادگی کند. و شاید مهم‌ترین عامل در این زمینه تفکرات و اعتقادات شاهرخ باشد که چون مبنای دینی مستحکمی ندارد، سختی‌های زندگی را ناشی از ظلم جهان هستی می‌داند نه این که این سختی‌ها را عاملی برای رشد و تعالی خود به حساب آورد.

در نوشته «موت الأم» رافعی بدلیل فاصله زمانی میان مرگ مادر و نگارش این سوگ‌نامه، تاحدود زیادی از فوران خشم ناشی از مادر کاسته شده است، اما با این وجود نویسنده نتوانسته به طور کامل خود را از همین خشم ناشی از مرگ مادر در لابلای این سوگ‌نامه بر حذر دارد، بنابراین در برخی نقاط این خشم به طور ویژه‌ای خود را نشان می‌دهد. در همان بند اول نوشته از نحوه کاربرد واژگان، بوی خشم استشمام می‌شود. نویسنده در همین بند می‌گوید:

«رَجَعْتُ مِنَ الْجِنَازَةِ بَعْدَ أَنْ غَبَّرْتُ قَدَمِي سَاعَةً فِي الطَّرِيقِ الَّتِي تُرَابُهَا تَرَابٌ وَأَشْعَةٌ، وَكَانَتْ فِي النَّعْشِ لَوْلُؤَةٌ آدَمِيَّةٌ مُحَطَّمَةٌ، هِيَ زَوْجَةٌ صَدِيقٍ طَحَّطَحَتْهَا الْأَمْرَاضُ فَفَرَّقَتْهَا بَيْنَ عِلَلِ الْمَوْتِ، وَكَانَ قَلْبُهَا يُحْيِيهَا فَأَخَذَ يُهْلِكُهَا، حَتَّى إِذَا دَنَا أَنْ يَقْضَى عَلَيْهَا رَحِمَهَا اللَّهُ فَقَضَى فِيهَا قَضَاءَهُ، وَمَنْ ذَا الَّذِي مَاتَ لَهُ مَرِيضٌ بِالْقَلْبِ وَلَمْ يَرَهُ مِنْ قَلْبِهِ فِي عِلَّتِهِ كَالْعُصْفُورَةِ الَّتِي تَهْتَلِكُ تَحْتَ عَيْنِي تُعْبَانُ سَلَطَ عَلَيْهَا سُمُومٌ عَيْنِيهِ؟!» (رافعی، ۲۰۰۸: ۵۳۷)

در این نمونه که روایت سوگ مادر آغاز می‌شود، جلوه‌هایی از خشم ناشی از مرگ مادر دیده می‌شود. استفاده از کلماتی که بر شدت دلالت می‌کند مانند غیبت، محطمة، فرقتها و غیره این خشم را نمایندگی می‌کند. همچنین کاربرد واژه طحطح حالتی از خشم فوران یافته را نشان می‌دهد که نویسنده در هنگام روایت مرگ مادر بروز داده است. به ویژه زمانی که از بیماری مادر سخن می‌گوید و از علت مرگ او مراتب خشم خود را نشان می‌دهد. سرانجام با پرسشی که مطرح می‌کند، بر استمرار این خشم تأکید دارد. او که سرشار از تعجب و عصبانیت از مرگ مادر است و از اینکه چگونه مادرش به چنین وضعیتی دچار شده، آرام و قرار ندارد. گاهی این خشم عاملی اجتماعی ندارد و صرفاً بر اثر یک عامل فردی و عاطفی شکل نمی‌گیرد، چنین بستری زمانی فراهم می‌شود که از وضعیت زن در جامعه زبان گلایه می‌گشاید:

«وَمَهْمَا تَبْلُغُ الْمَرْأَةُ مِنَ الْعِلْمِ فَالرَّجُلُ أَعْظَمُ مِنْهَا بَأَنَّهُ رَجُلٌ، وَلَكِنَّ الْمَرْأَةَ حَقُّ الْمَرْأَةِ هِيَ تَلْكَ الَّتِي خُلِقَتْ لِتَكُونَ لِلرَّجُلِ مَادَّةَ الْفَضِيلَةِ وَالصَّبْرِ وَالْإِيمَانِ، فَتَكُونَ لَهُ وَحِيَاءً وَإِلْهَامًا وَعَزَاءً وَقُوَّةً، أَيْ: زِيَادَةً فِي سُورِهِ وَتَقْصًا مِنْ آلامِهِ. وَلَنْ تَكُونَ الْمَرْأَةُ فِي الْحَيَاةِ أَعْظَمَ مِنَ الرَّجُلِ إِلَّا بِشَيْءٍ وَاحِدٍ، هُوَ صِفَاتُهَا الَّتِي تَجْعَلُ رَجُلَهَا أَعْظَمَ مِنْهَا» (رافعی، ۲۰۰۸، ۵۳۷).

نویسنده موضوع مرگ مادر را وسیله‌ای برای بیان برخی از حقایق تلخ اجتماعی عنوان کرده است و این قضیه نشان از خشم اجتماعی وی برای جایگاه زن در اجتماع مردسالاری و سنتی عربی - اسلامی است و در صدد شرح این وضعیت و تبیین جایگاه زن در این بستر است. رافعی از اینکه زن با وجود کسب بزرگی‌ها همچنان از مرگ فروتر قرار دارد احساس خشم دارد و مادر از دست رفته برای او با وجود اینکه از جهت اجتماعی فروتر از مرد قرار دارد، بسی بزرگ و الگو و ایده‌ال و منبع انرژی و الهام است. این خشم در پی از دست دادن مادر رخ می‌دهد و نویسنده از اینکه با واقعیت خشن زندگی بعد از مرگ مادر مواجه می‌شود، احساس خشم و ناامیدی می‌کند:

«أَحْسُ — وَلَا رَيْبَ — أَنَّهُ قَدْ ضَاعَ فِي الْوُجُودِ، لِأَنَّ الْوُجُودَ كَانَ أُمَّهُ. وَ لَمَسَ خُشُونَةَ الدُّنْيَا مُنْذُ السَّاعَةِ، بَعْدَ أَنْ فَقَدَ الصَّدْرُ الَّذِي فِيهِ وَحْدَهُ لِينَ الْحَيَاةِ؛ لِأَنَّ فِيهِ قَلْبَ أُمَّهُ وَرَوْحَهَا» (همان، ۵۴۰)

در چنین حالتی مرگ و تباهی مادر معادل مرگ و تباهی خویشتن است. در واقع شخصیت بعد از مرگ مادر خود از هم گسخته و خشمگین است و خود نیز انگار وجود ندارد. در واقع وجود مادر برابر با نرمی زندگی و آرامش و آسودگی است و نبود مادر برابر با خشم و خشونت و قساوت و سختی است و هر کدام از این موقعیت‌ها برآورد خاص خود را دارد.

## ۲-۳. چانه‌زنی

چانه‌زنی سومین مرحله از مراحل روانشناسی مرگ است. در این مرحله «فرد بیمار در آستانه مرگ آخرین روزنه‌های امید خود را امتحان می‌کند و وارد معامله با خانواده و تیم درمان و... و حتی خدا می‌شود. مثلاً به خداوند ابراز می‌دارد که در صورت زنده ماندن فلان کار را انجام دهد یا فلان کار بد را ترک کند. حتی فرد ممکن است گمان کند که خانواده یا تیم پزشکی به علت پرخاش‌هایی که داشته است تمام توان خود را برای درمان او به کار نبسته‌اند؛ از این رو به حالت تواضع از آن‌ها می‌خواهد که کاری کنند. فرد بیمار یا سوگوار در این مرحله دست از مبارزه برنمی‌دارد بلکه نوع مبارزه او تغییر می‌کند و از حالت فعال (خشم) به حالت منفعل (چانه‌زنی) در می‌آید» (راس، ۱۳۷۶: ۹۰).

کوبلر راس بر این باور است که بررسی و مطالعه این مرحله به دلیل ذات درونی آن، که غالباً بین بیمار و خداوند جریان دارد، بسیار پیچیده و دشوار است. او در توضیح این مرحله بیان می‌کند که «اگر در مرحله نخست نتوانسته باشیم واقعیت‌های تلخ را بپذیریم و در مرحله دوم نسبت به خداوند و دیگران خشمگین شده باشیم، در این مرحله ممکن است به فکر نوعی مصالحه بیفتیم. به خود می‌گوییم شاید بتوان راهی یافت تا این سرنوشت محتوم را به تأخیر انداخت. اگر خداوند قصد دارد مرا از این دنیا ببرد و به فریادها و خشم من توجهی نمی‌کند، شاید مذاکره‌ای صمیمانه بتواند نظر او را تغییر دهد» (همان: ۹۱) این مرحله معمولاً در مورد

بیماران لاعلاج اتفاق می افتد نه فردی که عزیزی را از دست داده. چراکه آن‌ها پس از مرحله انکار معمولاً با قاطعیت می پذیرند که عزیزشان را از دست داده‌اند و دیگر چانه‌زنی برای برگشت او فایده ندارد.

اما آنچه که ما در «سوگ مادر» مشاهده می کنیم بیشتر در این حیطه است که چانه‌زنی برای رهایی از درد و رنج حاصل از فقدان مادر است. این مرحله از سوگواری به صورت مستقیم در نوشته‌های شاهرخ مسکوب یافت نمی شود. اما می توان به صورت غیرمستقیم نشانه‌هایی از چانه‌زنی را در نوشته‌های او دید. مثلاً آن‌جا که می خواهد این واقعیت را انکار کند که خداوند از حال او آگاه است. گویی می خواهد بگوید که خدایا تو این چنین ظالم نیستی و اگر واقعاً از حال من با خبر بودی هیچ گاه مرا تنها نمی گذاشتی و مرا نجات می دادی. انگار که دارد به خدا التماس می کند که از این درد و رنج نجاتش دهد:

«خدا می داند که هرگز روح من این همه دردناک و بیچاره نبوده ولی خدا نمی داند. اگر می دانست محال بود که بتواند چنین ظلمی بکند. اگر می دانست نمی توانست» (مسکوب، ۱۳۸۶: ۳۳)

و یا در جایی دیگر می بینیم که آن‌جا که دیگر به ستوه آمده در دل با خداوند نجوا می کند و از او طلب کمک می کند:

«فسوس که نمی توانستم بگویم ﴿إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾ و خود را آسوده کنم. اما در دل می گفتم ای خداوند مرا دریاب» (همان، ۳۷)

با اینکه شاهرخ اعتقادات مستحکمی ندارد و همین مسئله سبب شده بود که در مرحله قبل به خدا و هستی خشم گیرد و آن‌ها را مقصر سختی‌های زندگی خود بداند اما در این‌جا می بینیم که او از خداوند درخواست کمک می کند تا نجاتش دهد. این مسئله به همان فطرت خداجوی انسان برمی گردد که هرچقدر هم انسان خود را بی نیاز از خدا بداند اما هنگامی که سختی‌ها و مشکلات به او هجوم می آورند، آن‌جاست که دیگر هیچ پناهگاهی جز آغوش خداوند مهربان نمی یابد و به ضعف و زبونی خود پی برده و از خداوند طلب کمک می کند. دقیقاً همان اتفاقی که برای شاهرخ افتاد و بعد از کم آوردن در برابر مشکلات به ندای درون گوش سپرد به سمت خداوند پناه آورد.

در نوشته «موت الأم» مصطفی صادق رافعی هم سوگ مادر به طور مستقیم دیده نمی شود، اما نشانه‌هایی از تلاش شخصیت برای اینکه بتواند فراتر از مرگ حرکت کند و شرایط را تغییر دهد در نوشته او پیدا است. مثلاً در نمونه زیر امید بستن به رحمت الهی نوعی از چانه‌زنی است که شخصیت در مقابل پدیده شوم مرگ امید به رهایی از آن دارد:

«إِذْ تَرَاهُمْ نَائِمِينَ تَحْتَ جِنَاحِ الرَّحْمَةِ الإِلَهِيَّةِ الْمَمْدُودِ، وَقَالَتْ: إِنَّهَا تَسْمَعُ أَحْلَامَهُمْ. وَكَانُوا هُمْ عَقْلُهَا فِي سَاعَةِ الْمَوْتِ!»

(رافعی، ۲۰۰۸: ۵۳۹).

در واقع در چنین حالتی ساعت مرگ فرار رسیده و اطرافیان با واقعیت مرگ مواجه هستند و در چنین زمانی درخواست از خداوند و امید به رحمت او اقتضا می کند. گرچه نویسنده این درخواست را به طور مستقیم و در قال چانه‌زنی به طور دقیق بیان نکرده است، اما چنین مشخصه‌ای در درخواست او دیده می شود. در واقع وی با اینکه مرگ را پذیرفته اما همچنان امید به سلامتی و حل این معضل همچنان در دل او پا برجا است.

در نمونه زیر که این مؤلفه به طور مستقیم‌تری دیده می شود:

«وَوَظَّهَرَ الْإِنْكَسَارُ فِي وَجْهِهِ يُعْبَرُ بِبَلَاغَةِ أَنَّهُ قَدْ أَحْسَسُ حَقِيقَةَ ضَعْفِهِ وَطُفُولَتِهِ بِإِزَاءِ الْمُصِيبَةِ الَّتِي نَزَلَتْ بِهِ، وَجَلَسَ

مُسْتَسْلِمًا تَتَرَجِمُ هَيْئَتُهُ مَعَانِي هَذِهِ الْكَلِمَةِ: «رِقْقًا بِي!» (رافعی، ۲۰۰۸: ۵۴۱).

در اینجا نویسنده در حالت به طور مشخص حالت شکستگی و درمانگی در هنگام مرگ را به تصویر کشیده است. شخصیت به ضعف و درماندگی خود اعتراف دارد و با توجه به همین واقعیت دست به معامله و چانه‌زنی با خدا می شود و در قالب درخواستی از خدا می خواهد که با او مهربانی کند. در واقع او هیچ پناهگاهی جز خدا ندارد و در چنین مواقعی این خداست که می تواند فراتر از از چیز دیگری، هدف چانه‌زنی و معامله او قرار گیرد. او با این کار تلاش‌های پایانی خود را برای تغییر شرایط به کار می گیرد و امید به تغییر را همچنان حفظ کرده است.

## ۴-۲. افسردگی

وقتی فرد متوجه می‌شود که هیچ‌کدام از راهکارهای قبلی نتیجه‌ای ندارند، احساس عدم کنترل بر زندگی‌اش چیره شده و افسرده می‌شود. امید فرد به ناامیدی تبدیل شده است و درد و رنج وی فزونی یافته است. در این وضعیت غم و اندوه بر زندگی فرد سوگوار چیره می‌شود. فرد وقتی خاطراتی را که با فرد از دست رفته داشته‌است را مرور می‌کند و یا اینکه نبود او چه خلأیی در زندگی وی به وجود می‌آورد غمگین شده و حالت افسردگی به او دست می‌دهد. در رمان «سوگ مادر» اثر شاهرخ مسکوب این افسردگی را می‌توانیم به صورت‌های گوناگون در شاهرخ مشاهده کنیم. گاهی این وضعیت به صورت گریه و اشک نمایان می‌شود:

«سه‌شنبه گذشته که حال عمومی مامان بد بود و نفسش تنگی می‌کرد در بازگشت از بیمارستان نتوانستم جلو گریه‌ام را بگیرم. گریه می‌کردم و می‌راندم و پشت رل درست جایی را نمی‌دیدم. انگار یک‌باره زیر پایم خالی شده بود» (مسکوب، ۱۳۸۶: ۱۴)

و گاهی هم به صورت گرفتگی دل:

«دل‌م گرفته است. انگار منجمد و سنگین شده است. دیشب که به خانه رفتم دیدم قلب مامان درد می‌کند و حالش خوب نیست. بعد از نیمه‌شب درد ساکت شد و خوابش برد. امروز صبح هم حالش بد نبود ولی به‌رحال این‌ها نشانه‌های خوبی نیست» (همان: ۲۶)

گرفتگی دل و گریه کردن از مراحل اولیه افسردگی است که می‌تواند در همان مرحله خوب شود، باقی بماند و یا این‌که بدتر شود و به مراحل شدیدتر برسد. خیلی از اوقات یک تشویش و استرس که در زندگی فرد به وجود می‌آید سبب گریه شخص می‌شود. این تشویش درونی ممکن است یک نوع احساس خطر در برابر یکو مشکل یا ناتوانی در برابر کنترل شرایط باشد که باعث می‌شود احساسات فرد به شکل گریه تخلیه شود. در این‌جا نیز می‌بینیم که وقتی شاهرخ از حال بد مادر باخبر می‌شود همین تشویش و استرس به او دست می‌دهد. وقتی که شاهرخ می‌بیند که در برابر این وضعیت کاری نمی‌تواند انجام دهد ناخودآگاه احساساتش به صورت اشک از چشمانش سرازیر می‌شوند.

حالت‌های افسردگی در شاهرخ فقط مختص به بیماری و مرگ مادر نیست بلکه در خلال کتاب مشاهده می‌کنیم که او دلایل دیگری نیز برای غم‌زدگی دارد از جمله پدرش:

«دل‌م غمگین است. دم صبح پدرم را بعد از مدتی در خواب دیدم. من و مامان و او زیر کرسی نشسته بودیم... همیشه از دیدن او افسرده بودم و احساس شومی داشتم که این دیدار گذراست اما هرگز برایم آشکار نبود که مرده‌ای را به خواب می‌بینم» (همان: ۲۱)

این حالت در شاهرخ مطمئناً به دوران کودکی او برمی‌گردد. در کتاب مشخص نمی‌کند که چرا شاهرخ از دیدن پدرش غم‌زده می‌شود اما از خوابی که دیده می‌توان دریافت که گویی رفتارهای گذشته پدر نسبت به مادر موجب این حس شاهرخ به پدرش شده است. آن‌چه که در این زمینه از اهمیت بیشتری برخوردار است این که شاهرخ هنوز نتوانسته پس از سال‌ها که پدر نیز دیگر زنده نیست که بخواهد دوباره باعث حس بد او شود، بر این مشکل فائق آید و این خود گویای برخی ضعف‌ها یا ویژگی‌های شخصیتی شاهرخ است که باعث دیگر مشکلات او در زندگی نیز شده‌اند.

اوج غم و اندوه و افسردگی شاهرخ را می‌توان در روزهای پس از مرگ مادر دید. این روزها بر شاهرخ بسیار سخت می‌گذرد و کلمات و نوشته‌های او خود گویای همه چیز است:

«دو هفته‌ای است که روزهای بحرانی بدی را می‌گذرانم. سنگین و غم‌زده‌ام. هر وقت غمی به من هجوم می‌آورد سنگین و لخت می‌شوم، انگار همه نیروی حیاتی مرا خشک می‌کند. و این هجوم مثل سیل نیست که ناگهان فرارسد و هر چیز را با خشم و خروش درهم بریزد. سیلابی است که انگار دشتی را فرا می‌گیرد، اندک‌اندک بالا می‌آید و همه چیز را دربر می‌گیرد و غرق می‌کند، آب از سر من می‌گذرد» (همان: ۲۸)

این غم‌زدگی تا جایی پیش می‌رود که گویی او سنگینی مرگ را در تک‌تک اعضای بدنش حس می‌کند و خود را در حال نابودی و غرق شدن می‌یابد:

«قلبم خفه شده است. چنان سنگین و افسرده‌ام که انگار مرگ در رگ‌هایم جریان دارد. احساس مرگ می‌کنم؛ نه تلخ است، نه اندوهگین و جان‌گراست، هیچ نیست. سنگین است و مثل سنگی که به پای مردی در دریا بسته شده باشد، مرا به اعماق می‌کشد، فرو می‌روم، از آفتاب و هوا دور می‌شوم در ظلماتی بی‌هیچ امید آب حیاتی. این است احساس وصف‌ناپذیر من...» (همان: ۱۳۳)

این دو نوشته اوج غم و اندوه و همچنین اوج مرحله افسردگی شاهرخ را می‌رساند. غم و اندوه و حتی افسردگی ناشی از مرگ عزیزان ممکن است برای هرکسی پیش بیاید اما مدت زمان آن برای هرکس متفاوت است. از آنجا که شاهرخ وابستگی عاطفی بسیار زیادی به مادر خود دارد و حتی این وابستگی به حوزه عاطفه و احساس محدود نمی‌شود و گویی او تمام زندگی خود را به مادر وابسته است، از دست دادن چنین شخصیتی می‌تواند این تلقی را برای انسان به وجود بیاورد که دیگر پس از او نمی‌تواند به زندگی ادامه دهد و حتی به فکر مرگ و خودکشی بیوفتد. البته ما نمی‌بینیم که شاهرخ سخنی از خودکشی به میان آورد اما گویی دیگر آمیدی به زندگی ندارد و سایه مرگ را بر سر خود حس می‌کند.

این وضعیت را نیز می‌توان به عقاید شاهرخ مرتبط دانست. کسی که دنیا را محل گذر تلقی می‌کند و مرگ را پلی برای ورود به زندگی ابدی هیچ‌گاه دچار این وضعیت نمی‌شود. شاهرخ از آنجا که زندگی خود را متکی و متصل به مبداء هستی نمی‌داند و گویی مادرش را پروردگار خود تلقی کرده است، مسلم است وقتی که آن چنان تفکری نیز نسبت به مرگ دارد که مرگ را به معنای نیستی و نابودی تلقی کند، هنگامی که می‌بیند منشاء هستی خود (مادر) را از دست داده، دیگر آمیدی برای ادامه زندگی در خود نمی‌یابد و این‌گونه دچار افسردگی و غم‌زدگی می‌شود.

احساس افسردگی در نوشته رافعی به وضوح دیده می‌شود. نویسنده نوشته‌ای سرشار از اندوه و ناراحتی در رابطه با مرگ مادر سپرده است و این افسردگی گاهی به سمت یأس فلسفی سوق داده می‌شود. افسردگی با اینکه طبق نظر کوبلر راس تنها یک مرحله از مراحل تجربه مواجهه با مرگ است، اما بدلیل اینکه در نوشته رافعی این مراحل ترتیب خاصی را دنبال نمی‌کند می‌توان چندین مؤلفه‌های را در سرتاسر نوشته کوچک او استشمام کرد. در بخش آغازین افسردگی بر زندگی نویسنده سیطره انداخته است: «وَأَمْشِي فِي سَاعَةٍ لَيْسَتْ سِتِينَ دَقِيقَةً؛ لَأَنَّهَا خَرَجَتْ مِنَ الزَّمَنِ، وَلَا أَرَى الطَّرِيقَ مِنَ طُرُقِ الْحَيَاةِ؛ لَأَنَّني فِي صَحْبَةِ مَيِّتٍ، وَتَصَبِحُ لِلْأَرْضِ فِي رَأْيِي جُغْرَافِيَةً أُخْرَى عَمِي النَّاسِ عَنْهَا لِشِدَّةِ وَضُوحِهَا، كَالْأَلُوْهِيَّةِ خَفِيَّتٍ مِنْ شِدَّةِ مَا ظَهَرَتْ» (الرافعي، ۲۰۱۷: ۵۳۸)

غم و اندوه وجود او را در بر گرفته است و این دقیقاً زمانی است که او مادر را به خاک سپرده است و وارد مرحله افسردگی شده است. در این مرحله به قدری درگیر افسردگی است که گویی از زمان خارج شده است و هیچ مسیر و راه‌گیزی مقابل خود نمی‌بیند. زمین و دنیا برای او واژگون شده و دیگر در حالت طبیعی خود به سر نمی‌برد. این غم و اندوه به قدری است که او مرگ را با خود حس می‌کند و گویی با مردگان نشست و برخاست دارد و دقیقاً در مرحله‌ای است که توانایی بازگشت به زندگی طبیعی را از دست داده است. چنین مرحله‌ای از نگاه رافعی بدلیل جایگاهی است که مادر در زندگی او اشغال کرده است.

وجود مادر برابر با هستی و زندگی کردن است و عدم وجود مادر معادل تباهی و از بین رفتن است. این به معنای ظهور مرحله‌ای خاص بعد از مرگ مادر است که شخصیت از خود تهی می‌گردد و دیگر هیچ آینده‌ای مقابل خود متصور نمی‌شود. لمس خشونت زندگی بعد از مرگ مادر نشانه مرحله‌ای از افسردگی است که دیگر روال زندگی از حالت طبیعی خود خارج شده و به مانند گذشته نیست. شخصیت از این مرحله بدلیل این رابطه تنگاتنگ میان مادر و خود سخن می‌گوید، زیرا از نگاه قلب و روح او با قلب و روح مادر در هم تنیده است و از دست دادن مادر برابر با متلاشی شدن روح و قلب او و سرانجام افسردگی شدید اوست. این قضیه سبب می‌شود تا نویسنده به فلسفه‌گویی بپردازد و غم و اندوه خود را بازتعریف زندگی نشان دهد:

«يَقُولُونَ: إِنَّ الْحَيَاةَ هِيَ... هِيَ مَاذَا؟ وَيَحْكُمُ! أَيُّهَا الْمَغْرُورُونَ؛ أَفَلَا تَرَوْنَ هَذِهِ الصَّلَةَ الدَّائِمَةَ بَيْنَ بَطْنِ الْأُمِّ وَبَطْنِ الْأَرْضِ؟!» (رافعي، ۲۰۱۷: ۵۳۹)

در چنین حالتی نویسنده با سیل غم مواجه است و غم و اندوه نگرش او را نسبت به زندگی تغییر داده است. او دیگر برای زندگی معنای خاصی بعد از مرگ مادر متصور نیست و گویی زندگی بعد از این حادثه از مرگ مادر تهی شده است. بعد از هم‌آغوشی شکم مادر با شکم زمین به تعبیر او، دیگر جایی برای شادابی و غروب نیست و این اندوه است که سرتاسر زندگی او را در بر گرفته است.

## ۵-۲. پذیرش

آخرین مرحله از مراحل سوگ پذیرش است، «در این مرحله بیمار کاملاً مرگ نزدیک خود را پذیرفته است و فاقد هر گونه خشم، افسردگی و یا اضطراب است. هنگامی که از این مرحله عبور می‌کند، زندگی فرد پویایی و تحرک بیشتری پیدا می‌کند. احساس آرامش به او روی می‌آورد و زمان کوتاه مانده عمر خود را به بهترین نحو سپری می‌کند و چه انسان‌های بسیاری که با پذیرش مرگ خود، باقی مانده عمر خود را بسیار پربارتر از بقیه عمر خود گذرانده‌اند و این خاصیت در آغوش کشیدن مرگ است. مرحله پذیرش به معنای تسلیم شدن در برابر مرگ نیست و این تلقی را نمی‌رساند که فرد چون هیچ چاره دیگری ندارد بنابراین با حالتی منفعل و زبون تسلیم مرگ شود بلکه فرد مرگ را به عنوان جزئی از زندگی می‌پذیرد و با واقعیت به صورت منطقی کنار می‌آید» (راس، ۱۳۷۶: ۱۲۲) آن چه که در اثر «سوگ مادر» شاهرخ مسکوب می‌بینیم این است که این مرحله که در واقع مهم‌ترین مرحله از مراحل سوگ است، در شاهرخ اتفاق نیفتاده است یا اینکه پذیرش این واقعیت برای او سال‌ها به طول انجامیده است. او تا آخرین لحظات نیز مرگ مادر را پذیرا نیست و همواره در اندیشه خود با مادر زندگی می‌کند و همانگونه که خود می‌گوید نمی‌خواهد مرگ را قبول کند:

«آخر تو چطور می‌توانی نامه‌های مرا بخوانی یا جوابی برایم بنویسی. اگر می‌توانستی چه نامه‌ها که از تو داشتم و چه حرف‌ها که داشتیم تا بنزیم.

نمی‌خواهم مرگ را قبول کنم و حال آن‌که او آمده است» (مسکوب، ۱۳۸۶: ۱۱۴)

عوامل مختلفی سبب شده‌اند که شاهرخ نتواند مانند انسان‌های معمولی دیگر راحت‌تر مرگ مادر را بپذیرد و این مراحل سال‌ها برای او طول کشیده است. از جمله مهم‌ترین آن‌ها را می‌توان زمینه‌های عاطفی و اعتقادی شاهرخ دانست.

## الف) زمینه‌های عاطفی

مسکوب از لحاظ عاطفی بسیار به مادر خود وابسته بود و همان‌گونه که قبلاً گفته شد او مادر خود را زمین می‌دانست و خود را گیاهی که در دل این زمین رشد و نمو یافته است. شاید دلیل این همه وابستگی عاطفی این بوده باشد که او در سنین کم پدرش را از دست داد و مادرش برای بزرگ کردن او و دو خواهر کوچک‌ترش سختی‌های زیادی را تحمل کرده است:

«شک توی چشم‌هایم جمع شده بود و در این فکر بودم که مادرم یک عمر برای ماها فداکاری کرد بی‌آن که یک لحظه در فکر آن باشد و

یا منتهی بر کسی داشته باشد. برای او ایثار نفس به‌خاطر فرزند مثل نفس کشیدن عادی و طبیعی بود. به همین سبب آخرش مریض شد و مثل

شمعی که ناگه از تندبادی بمیرد خاموش شد» (مسکوب، ۱۳۸۶: ۹۴)

از آن‌جا که شاهرخ زندگی خود را مانند گیاهی که به زمین مادر وابسته است، متصل می‌داند، نمی‌خواهد پایان زندگی خود را که با پایان یافتن زندگی مادر اتفاق می‌افتد، قبول کند. بنابراین این وابستگی مانع از آن می‌شود که شاهرخ مرگ مادر خود را که در واقع به نوعی مرگ خود است بپذیرد.

## ب) زمینه‌های اعتقادی

عامل دیگر شاید به عقاید شاهرخ برگردد، همان‌گونه که او خود در نوشته‌هایش اشاره می‌کند، گویا که به بسیاری از مسائل اعتقاد نداشته است. همین امر سبب می‌شود که مرگ را به عنوان مرحله‌ای از زندگی که انسان را حیاتی دوباره می‌بخشد نپذیرد و آن را ظلمی از طرف خدا تلقی کند که او نمی‌خواهد این ظلم را قبول کند:

«می‌دانست که اعتقادی به زیارت حضرت معصومه ندارم ولی خوش حال بود که من به خواست او گردن نهادم و توانست به ندرش که اجابت

شده بود عمل کند» (مسکوب، ۱۳۸۶: ۵۶)

این عقاید شاهرخ شاید در میزان وابستگی عاطفی او به مادرش بی‌تأثیر نبوده باشد. انسان فطرتاً خداجوی است و عشق و محبت به سرچشمه خوبی‌ها در او به ودیعه گذاشته شده است. اما این انسان گاهی در تشخیص معشوق حقیقی دچار اشتباه می‌شود و عشق به ودیعه گذاشته را خرج یک نفر دیگر می‌کند. از آن‌جا که شاهرخ اعتقاد راسخی به خداوند ندارد بنابراین گویی مادر خود را مظهر تمام خوبی‌ها می‌داند و تمام محبت خود را به او می‌دهد.

مثال:

«چه کسی می‌تواند مرا اینطور بی‌نصیب و محروم کند. خدا هم نمی‌تواند. می‌دانم که می‌گویی بس است، کفر نگو. ولی من کفرم را می‌گویم و تو هم از جانب من توبهات را بکن. آخر این خدا چه تاجی به سر تو زده است که این قدر هوای کارش را داری» (همان: ۱۰۰)

«خدایا تو که می‌توانی آن بهشت کنایی را بیافرینی چرا ما را اسیر چنین جهنمی کرده‌ای. به تو هیچ امید ندارم» (همان: ۶۱)

این بی‌اعتقادی‌ها تا آن‌جا پیش می‌رود که حتی شاهرخ خداوند را عامل ظلم به خود می‌داند. و مسلماً انسان نمی‌تواند یک ظالم را خدای خود بداند در نتیجه آن کسی را که بیشترین مهر و محبت را از آن دیده، به جای خدای خود برمی‌گزیند و تمام هستی خود را متعلق به او می‌داند. در این‌جا نیز شاهرخ مادرش را مظهر خدای خود می‌داند و نبود او را نبود خود حس می‌کند و برای همین نمی‌تواند مرگ مادر را بپذیرد.

مصطفی صادق رافعی مرگ مادر را پذیرفته است و این پذیرش با اینکه سخت است و مرگ مادر با اینکه در سنین جوانی صورت گرفته است، اما رافعی از این واقعیت فرار نمی‌کند و بعد از آنکه روایت خود از بازگشت از مراسم تدفین را روایت می‌کند، دیگر مرگ مادر و تمام شدن آن را تماماً درک کرده است. بنابراین به روایت بدون تردید مرگ مادر می‌پردازد و از این مرگ زود هنگام شگفت‌زده نمی‌شود. زیرا او از بس سختی کشیده بود که در سنین جوانی بسان پیرها شده بود و مرگ او چیزی طبیعی و عادی است:

«كَانَتْ الْمَسْكِينَةُ فِي الْخَامِسَةِ وَالْعَشْرِينَ مِنْ سِنِّهَا، أَمَّا قَلْبُهَا فَفِي الثَّمَانِينَ أَوْ فَوْقَ ذَلِكَ؛ هِيَ فِي سِنِّ الشَّبَابِ وَهُوَ مُتَهَدِّمٌ فِي سِنِّ الْمَوْتِ» (رافعی، ۲۰۱۷: ۵۳۷)

نویسنده در اینجا مرگ مادر را پذیرفته است و به روایت این مرگ و نقل آن با لحنی قاطع به جای انکار یا بیان تردید آمیز آن مبادرت کرده است. در واقع با تصریح بیان می‌کند که او در چه سنی و با چه وضعیتی از دنیا رفت. مرگ او پذیرفته شده است و آنچه در اینجا اهمیت پیدا کرده، چگونگی روایت و شناخت این مرگ است.

همچنین زمانی که او روایت خود را بعد از تشییع جنازه توصیف می‌کند می‌توان پذیرش مرگ از جانب او را با قاطعیت بیان کرد:

«وَوَشَّيْتُ مِنَ الْبَيْتِ الَّذِي أَلْبَسْتَهُ الْمَيْتَةَ مَعْنَى الْقَبْرِ، إِلَى الْقَبْرِ الَّذِي أَلْبَسَ الْمَيْتَةَ مَعْنَى الْبَيْتِ وَأَنَا مُنْذُ مَشَيْتُ فِي جَنَازَةِ أُمِّي - رَحِمَهَا اللَّهُ - لَا أُسِيرُ فِي هَذِهِ الطَّرِيقِ مَعَ الْأَحْيَاءِ، وَلَكِنْ مَعَ الْمَوْتَى، فَأَتَّبِعُ مِنَ الْمَيْتِ صَدِيقًا لَيْسَ رَجُلًا وَلَا امْرَأَةً؛ لِأَنَّهُ مِنْ غَيْرِ هَذِهِ الدُّنْيَا» (همان: ۵۳۸)

نویسنده گوشه‌ای روایت تشییع جنازه مادر را روایت کرده است. داستان به صورت واقعی و مسلم روایت می‌شود و نویسنده شک و شبهه‌های نسبت به واقعیت مرگ مادر و بیان چگونگی این وضع بیان نکرده و آنچه روایت می‌شود، ماجرای مرگ مادری است که شخصیت آن را پذیرفته و به جای انکار این اصل و واقعه در تلاش است با آن به گونه‌ای کنار آید.

در نمونه زیر کاربرد افعال و گزاره‌های قطعی همین پندار را تقویت می‌کند:

«وَوَغَشَّيْتُهَا الْغَشِيَةَ فَمَاتَتْ وَهِيَ تَضْحَكُ، إِذْ تَرَاهُمْ نَائِمِينَ تَحْتَ جَنَاحِ الرَّحْمَةِ الْإِلَهِيَّةِ الْمَمْدُودِ، وَقَالَتْ: إِنَّهَا تَسْمَعُ أَحْلَامَهُمْ. وَكَانُوا هُمْ عَقْلُهَا فِي سَاعَةِ الْمَوْتِ!» (همان: ۵۳۹)

در اینجا نویسنده از فعل ماضی (مَاتَتْ) سخن گفت. همچنین از فعل (غَشَّيْتُ) که با کلمه (الغشية) در نقش فاعل آمده و یک واقعیت مسلم و قطعی را بیان می‌کند. نویسنده با پذیرش این واقعیت مبنای فکری و تحولات عاطفی ناشی از آن را به طور واقعی به تصویر کشیده است. در واقع مخاطب می‌داند که او با واقعیتی مسلم مواجه است. نویسنده با توجه به اینکه نامه خود را مدت‌ها پس از مرگ مادر به روایت می‌کشد، این مرگ با وجود اینکه غیر منتظره و زود هنگام بود اما پذیرفتنی است. نویسنده که از کودکی با این واقعیت مواجه شده در هنگام نوشتن این سوگ‌نامه با توجه به مؤلفه زمانی به مرحله پذیرش تمام عیار مرگ رسیده است.

## ۳. نتیجه گیری

در مطالعه پیش‌رو با نگاه تطبیقی به دو اثر ادبی که در قالب خاطره نویسی قرار داشتند نگرین شده، بررسی‌ها نشان داد در سوگ‌نامه صادق رافعی مرحله شوک به صورت غیر مستقیم و جزئی مورد پردازش قرار گرفته و این به دلیل فاصله زمانی میان مرگ مادر با نگارش این سوگ‌نامه است. در هر صورت نویسنده نتوانسته است شوک ناشی از مرگ مادر را به طور کلی کتمان کند و خود را از آن در امان نگه دارد. نویسنده همچنان روایت شوک ناشی از مرگ مادر را در نظر دارد و به بازنمایی صحنه‌های آغازین مرگ مادر که موجب شوک پایدار در نزد او شده می‌پردازد. خشم به مانند مؤلفه شوک به طور کم‌رنگ با توجه به فاصله زمانی به کار رفته است. این خشم ناشی از عواملی است که باز یادآوری آن شعله ور می‌شود و نویسنده سعی کرده این خشم را در کلمات و تعبیر نشان دهد. فهم حقیقت مرگ مادر از مهمترین عوامل بروز خشم در نزد مادر است و وابستگی شدید او به مادر سبب شده تا او از این رخداد عصبانی شود. در رابطه با مؤلفه چانه‌زنی این مؤلفه به طور محدود و تنها در رابطه با خداوند به کار رفته است و نویسنده با زبانی نرم و گلایه‌آمیز به دنبال رحمت و وسیع‌الهی جهت نجات مادر است. نویسنده با وجود گذشت زمان خود را از غم مرگ مادر نتوانسته نجات دهد، بنابراین جلوه‌های افسردگی و اندوه در نوشته او پدیدار است. افسردگی گاهی با یأس فلسفی همراه است و نویسنده با درک عمیق واقعه مرگ مادر و عدم امکان بازگشت او به افسردگی عمیق دچار شده است. در رابطه با مؤلفه پذیرش نیز فاصله زمانی میان نگارش و حادثه مرگ مادر سبب شده تا نویسنده این حادثه را به طور کامل بپذیرد و در مقابل آن مقاومت نکند. سایه این مؤلفه در قسمت اعظم نوشته رافعی سایه افکنده است و نویسنده با پذیرش مرگ به دنبال تلطیف و تسلی خاطر خویش است.

تفاوت بارزی که این دو اثر باهم دارند این است که رافعی از خشم سوگ‌وارانه خود هنرمندانه گریز زده است به بیان حقایق تلخ اجتماعی قشر زنان در جامعه مرد سالارانه مصر درحالی که مسکوب در مرحله سوگواری فردی باقی مانده و بازتاب اجتماعی برای آن متصور نشده است.

## کتابنامه

## الف: منابع فارسی

## قرآن کریم

حدادیان، محمود؛ عباسی، حبیب اله. (۱۴۰۱). دگردیسی خاطره به داستان در ادبیات دفاع مقدس با رویکرد به رمان آتش به اختیار، *ادب فارسی*، سال ۱۲، (۲۹)، ۱۶۵-۱۸۶. <https://doi.org/10.22059/jpl.2022.283078.1441>

حدادیان، محمود، کرمی، لیلا. (۱۴۰۲). خاطره به مثابه یک ژانر متن پنهان داستان های دفاع مقدس، *ادب فارسی*، ۳۲ (۲)، ۱۶۹-  
<https://doi.org/10.22059/jpl.2024.367476.2213.188>

حسن زاده نیری، محمدحسن؛ اعظم زنگنه؛ آزاده اسلامی (۱۳۹۹). تحلیل رمان هرس بر اساس نظریه سوگ، *پژوهشنامه جریان شناسی شعر و داستان ادبیات معاصر ایران*، شماره ۳، ۱۴۹-۱۶۵.

راس، الیزابت کوبلر (۱۳۷۶). *آشتی با مرگ*، ترجمه مهدی قراچه داغی، تهران: اوحدی.

رضوانیان، قدسیه (۱۳۹۴). *از سرگذشت نویسی به داستان نویسی*. مازندران: انتشارات دانشگاه مازندران.

زارعی، سمیه (۱۳۸۷). ادبیات ایران زبان شعر در نثر شاهرخ مسکوب، *مجله رودکی*، شماره ۲۴، ۷-۱۷.

شمبسا، سیروس (۱۳۸۶) انواع ادبی، چاپ دوم، تهران: نشر میترا.

صدیقی، مصطفی (۱۳۹۲). کودک، داستان کودک، و مواجهه با مفهوم مرگ تحلیل داستان ساداکو و هزار درنای کاغذی بر پایه نظریه کوبلر راس، *مجله تفکر و کودک*، شماره ۲، ۵۳-۷۳.

عمار، مرضیه؛ فیروزکوهی مقدم، محبوبه؛ کریمی، مریم؛ حسینی، منیره (۱۳۹۳). سوگ پیچیده: مطالعه شیوع شناسی توصیفی

مقطعی در ایران، *مجله روانشناسی و روان پزشکی شناخت*، سال ۱، شماره ۲، ۴۰-۴۰

غیبی، عبدالاحد؛ سجاد صدقی (۱۴۰۲). واکاوی روان پریشی های نزار قبانی در قصیده بلقیس بر اساس نظریه سوگ کوبلر راس، مجله نقد ادب معاصر عربی، شماره ۲۵، ۲۹۸-۳۱۶. <https://doi.org/10.22034/mcal.2024.19202.2281>

مسکوب، شاهرخ (۱۳۸۶)، سوگ مادر، چاپ اول، تهران: نشر نی.

ملایوسفی، مجید، محمدرضا باقری (۱۳۹۵). انسان جدید و مسئله مرگ: نگاهی به نظریه الیزابت کوبلر راس، مجله پژوهشنامه ادیان، سال دهم، شماره ۲۰، ۱۳۳-۱۵۰.

یالوم، اروین (۱۳۸۹). خیره به خورشید/غلبه بر هراس از مرگ، ترجمه مهدی غبرایی، مشهد: نیکو نشر.

ب: منابع لاتین

Howarth R.(2011) Promoting the adjustment of parentally bereaved children. *J Ment Health Counsel.*; 33(1):21-32